

Сергій А. Єрохін¹, Інна В. Книш²

ІМОВІРНІСТЬ РЕВОЛЮЦІЙ: РОЛЬ КУЛЬТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА У ФОРМУВАННІ ПРОТЕСТНИХ ПРАКТИК

Міркування про ймовірність революцій і роль культурного середовища як джерела протестних практик набувають виняткової актуальності в контексті глобалізації й осмислення феномену ідентичності – етнічної, національної чи релігійної.

Мета розвідки: на підставі дотичних фахових досліджень з'ясувати, коли ймовірніші революції – за соціально-економічного прогресу або регресу, а також осмислити зв'язок культурного середовища із протестними практиками.

Методологія дослідження ґрунтується на комплексному підході, що включає аналіз наукових публікацій щодо з'ясування ймовірності революцій.

Розглянуто ранні праці Карла Маркса й Фрідріха Енгельса, де зазначено, що деградування робітничого класу, яке поглиблюється, неминуче призводить до відчаю й повстання. Згодом Карл Маркс змінив свою думку й наголосив, що до революцій призводить прогрес. Таких самих висновків дійшов і Алексіс де Токвіль. Із залученням праць відомих сучасних дослідників у галузі соціальних наук Роберта Мертона, Теда Роберта Гарра, Джеймса Девіса та Джека Голдстоуна наголошено на присутніх аспектах теорії революцій і з'ясовано роль культурного середовища у формуванні протестних практик. Установлено, що зазвичай революції відбуваються тоді, коли впродовж відносно нетривалого часового відтинка на тлі значного відсотка молоді актуалізуються п'ять чинників: економічна й фінансова скрута; зростання відчуженості й опозиційних настроїв у середовищі еліт; революційна мобілізація, що спирається на народне обурення через несправедливість; ідеологія протидії, яка об'єднує й спонукає представників різних соціальних верств; сприятлива або несприятлива міжнародна обстановка.

Ключові слова: революція, культурне середовище, протестні практики, глобалізація, етнічна, національна, релігійна ідентичність, «ефект / парадокс Токвіля», аномія, колективна аномія, відносна депривація, «революція відібраних вигод», прогресивна депривація.

Рис. 4. Літ. 19.

DOI: 10.32752/1993-6788-2024-1-279-6-15

Sergii A. Ierokhin, Inna Knysh

THE PROBABILITY OF REVOLUTIONS: THE ROLE OF CULTURAL ENVIRONMENT IN THE FORMATION OF PROTEST PRACTICES

Considerations about the probability of revolutions and the role of cultural environment as a source of protest practices become extremely relevant in the context of globalization and the understanding of the phenomenon of identity – ethnic, national or religious.

The purpose of the study: based on relevant professional research, to find out when revolutions are more likely to happen – during socio-economic progress or regression, as well as to understand the connection of the cultural environment with protest practices.

The research methodology is based on a comprehensive approach, which includes the analysis of scientific publications to determine the probability of revolutions.

The early works of Karl Marx and Friedrich Engels are considered, where it is stated that the deepening degradation of the working class inevitably leads to despair and rebellion. Later, Karl Marx changed his opinion and emphasized that progress leads to revolutions. Alexis de Tocqueville

¹ National Academy of Management. Ukraine.

² National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute», National Academy of Management. Ukraine.

came to the same conclusions. With the involvement of the works of well-known modern researchers in the field of social sciences Robert Merton, Ted Robert Garr, James Davis and Jack Goldstone, the present aspects of the theory of revolutions are emphasized and the role of the cultural environment in the formation of protest practices is clarified. It has been established that revolutions usually take place when five factors are actualized against the background of a significant percentage of young people over a relatively short period of time: economic and fiscal hardship; growing alienation and oppositional attitudes among the elites; revolutionary mobilization based on popular outrage over injustice; the ideology of resistance, which unites and motivates representatives of different social strata; favorable or unfavorable international environment.

Keywords: *revolution, cultural environment, protest practices, globalization, ethnic, national, religious identity, "Tocqueville effect/paradox", anomie, collective anomie, relative deprivation, "revolution of selected benefits", progressive deprivation.*

Peer-reviewed, approved and placed: 01.09.2024.

Постановка проблеми. Міркування про ймовірність революцій і роль культурного середовища як джерела протестних практик набувають виняткової актуальності в контексті глобалізації й осмислення феномену ідентичності — етнічної, національної чи релігійної.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Розглянуто ранні праці Карла Маркса й Фрідріха Енгельса, де зазначено, що деградування робітничого класу, яке поглиблюється, неминуче призводить до відчаю й повстання. Згодом Карл Маркс змінив свою думку й наголосив, що до революцій призводить прогрес. Таких самих висновків дійшов і Алексіс де Токвіль. Із залученням праць відомих сучасних дослідників у галузі соціальних наук Роберта Мертона, Теда Роберта Гарра, Джеймса Девіса та Джека Голдстоуна наголошено на присутніх аспектах теорії революцій і з'ясовано роль культурного середовища у формуванні протестних практик.

Установлено, що зазвичай революції відбуваються тоді, коли впродовж відносно нетривалого часового відтинка на тлі значного відсотка молоді актуалізуються п'ять чинників: економічна й фінансова скрута; зростання відчуженості й опозиційних настроїв у середовищі еліт; революційна мобілізація, що спирається на народне обурення через несправедливість; ідеологія протидії, яка об'єднує й спонукає представників різних соціальних верств; сприятлива або несприятлива міжнародна обстановка.

Мета дослідження на підставі дотичних фахових досліджень з'ясувати, коли ймовірніші революції — за соціально-економічного прогресу або регресу, а також осмислити зв'язок культурного середовища із протестними практиками.

Основні результати дослідження. Закликавши пролетарів усіх країн об'єднатись, адже їм «нічого втрачати, крім своїх кайданів», Карл Маркс і Фрідріх Енгельс створили відому теорію революції. Її суть полягала в тому, що невпинне деградування робітничого класу дійде до точки кипіння, призведе до відчаю й неминучого повстання. Натомість майже ніде не згадується інша марксівська ідея про те, що передумовою революції є не деградування пролетаріату, яке прогресує, а покращення його економічного стану, яке поступається зростанню добробуту капіталістів. Саме в цьому філософ і вбачав причину поглиблення соціальної напруженості.

Посутнє підвищення місячного заробітку, на думку Карла Маркса, передбачає швидке збільшення продуктивного капіталу, що спричиняє настільки ж швидке зростання багатства, розкошів, соціальних бажань і насолоди. Водночас насолоди робітників і капіталістів різняться кількісно і якісно. Відбувається різке зниження насолод робітників, які мають потребу в задоволенні передусім власних соціальних потреб. Вони вже не встигають зростати кількісно та якісно порівняно зі збільшенням насолод капіталістів, а отже, зрештою стають недоступними для робітників. Саме через це Карл Маркс так ревно обстоював тезу «Від кожного за здібностями, кожному за потребами (або потребою)» (нім. *Jeder nach seinen Fdhigkeiten, jedem nach seinen Bedърfnissen!*) у «Критиці Готської програми» [12].

Схожих висновків, заглибившись у причини Французької революції й реформ у Європі та Сполучених Штатах Америки, дійшов і Алексіс де Токвіль. Дослідивши тривалу добу суспільного й економічного занепаду XVII століття та динамічне зростання впродовж XVIII століття у Франції, він зауважив: «Отже, французи вважали своє становище тим неприйнятнішим, чим пропорційніше воно покращувалося. Революції не завжди спричинено поступовим занепадом від поганого до гіршого. Траплялося, що нації, які терпіли найбільші утиски, часто вибухали повстанням проти ярма, коли їхнє життя починало покращуватися. Люди починали боятися, що позиції, здобуті зі значним зусиллям, буде втрачено — й це робило їхній настрій революційним» [18, р. 214]. Відтак ця соціальна практика отримала назву «ефекту / парадоксу Токвіля» (*Tocqueville effect*) [4, р. 162]. Він виникає тоді, коли на ґрунті покращення соціальних умов і збільшення можливостей у суспільстві стрімко поглиблюється розчарування [15, р. 260; 9, р. 185–208].

Вочевидь, зазначені практики передбачають безпосередній зв'язок між соціальною рівністю або поступками режиму й непередбачуваними наслідками, оскільки соціальні реформи можуть породити очікування, що їх неможливо виправдати [19, р. 71]. За «ефектом / парадоксом Токвіля», революція може статися після покращення соціальних умов, на відміну від ранньої теорії Карла Маркса й Фрідріха Енгельса про зубожіння (погіршення соціальних умов) пролетаріату, що прогресує, й перетворення робітників на павперів (павперизм) [5, р. 15; 10, р. 1; 11, р. 24].

Про «ефект / парадокс Токвіля» йдеться й у разі спланованих централізовано та здійснених на місцевому рівні реформ, коли їх утілення не відповідає вищій контрольній точці [6]. Уперше вчений описав це явище в книзі «Демократія в Америці» (1840): «Ненависть, яку люди відчувають до привілеїв, зростає в міру того, як самі привілеї стають усе більш рідкісними та менш значущими. Можна сказати, що вогнище демократичних пристрастей розгоряється тоді, коли для нього залишається все менше палива. ... Нерівність не видається такою кричущою, коли умови людського існування різні; за загальної одноманітності будь-яке відхилення від неї вже спричиняє протест, тим більший, чим вищий ступінь цієї одноманітності. Тому цілком нормально, що прагнення до рівності посилюється з утвердженням самої рівності: задовольняючи його вимоги, люди його розвивають [16, р. 272].

Парадокс реформ і революцій висвітлено в наступній праці Алексіса де Токвіля «Старий режим і революція» (1856): «Режим, який руйнує революція, майже завжди кращий за той, що безпосередньо передував їй, і досвід свідчить, що найнебезпечніший час для поганого уряду зазвичай настає, коли він починає реформуватися» [2; 17, р. 157]. «Ефект / парадокс Токвіля» описує зростання в суспільній свідомості очікувань від якнайшвидшого розриву з негативним минулим і, як наслідок, невдоволення перебігом поточних змін. Ці очікування обертаються на невдоволення діями панівних еліт, які недостатньо швидко позбуваються минулого досвіду.

Отже, в ранніх працях Карла Маркса й Фрідріха Енгельса ми зауважили тезу про те, що деградування робітничого класу, яке прогресує, неминуче дійде до точки кипіння, спричинить відчай і повстання. Згодом Карл Маркс змінив свою думку, наголосивши, що до революцій призводить саме прогрес. Такі уявлення поділяв і Алексіс де Токвіль. Далі з'ясуємо, яку роль у формуванні протестних практик відіграє культурне середовище.

Роберт Мертон, спираючись на теорію аномії Еміля Дюркгейма, намагався пояснити колективні дії великих груп людей за неможливості законними засобами задовольнити потреби, сформовані культурою (передусім, габітуальними практиками). У суспільстві, де матеріальні набуток є мірилом зреалізованості й успішності, дуже легко пробудити відчуття аномії в окремого індивіда — досить лише подати йому приклади вдатніших у цьому сенсі людей. Саме так чинять опозиційні засоби масової інформації, без активної участі яких нині не відбувається жодної революції: вони творять такий собі взірець, що беззаперечно засвідчує вищість панівного класу порівняно з простолюдом (ідеться насамперед про кітч і кемп-культуру [1, с. 208–210]).

Вивчаючи практики формування протестного потенціалу індивідів, Роберт Мертон розглядав революцію як ситуацію, коли значна частина населення країни по-особливому гостро переживає розрив між важливими цілями та способами їх досягнення, тобто коли поставлені цілі стають недосяжними / малодосяжними законним шляхом. У розвідці «Соціальна структура і аномія» дослідник стверджував: «Вимоги культури, які висуваються до людини в такому випадку, несумісні. Згадана ситуація виникає й у наш час, коли телевізійна реклама «наполегливо радить» змінити автомобіль на новішу модель, а ресурсів реалізувати цю можливість немає. Так культурне середовище суспільства стає потужним чинником формування протестного потенціалу» [13, р. 679].

Схожих висновків дійшов і Тед Роберт Гарр, який глибоко й ретельно проаналізував понад 1000 епізодів політичного насильства внаслідок протестних виступів у понад 100 політиях упродовж 1961–1965 років (у різний час, у різних країнах, за різних режимів правління тощо). У книзі «Чому люди бунтують» американський дослідник наголосив, що всі вони мали за головну передумову тривале економічне зростання й стабільне покращення добробуту громадян. Помалу його постійне зростання стає трендом, від якого дуже важко відмовитися. Якщо влада не здатна впоратися зі своїм новим обов'язком постійно підвищувати добробут значної частини населення, то

виникає ця ситуація, що призводить до заміни панівних еліт на спроможні втілити очікування громадян. Отже, Тед Роберт Гарр пояснював політичне насильство агресією, що виникає через розрив між очікуваним і набутим добробутом. Тому, на його думку, чинному уряду варто звертати пильну увагу на культурне середовище, яке й за умов достатнього добробуту може породжувати відчуття аномії [8, р. 91]. Зауважимо, що вчений послуговувався терміном «відносна депривація» замість «аномія», маючи на увазі, що революції відбуваються тоді, коли є очікування покращення, але воно не справджується, бо на заваді стає сувора реальність[18].

Інший дослідник — Джеймс Девіс — описав і візуалізував момент виникнення такої колективної аномії, пояснив її передумови та подав можливі варіанти подальшого перебігу подій [3, р. 67], уживаючи термін «депривація» замість «аномія». Моменти зародження серйозного невдоволення й початку протестного руху легше усвідомити, якщо представити їх графічно. За відносно спокійних часів ЗМІ та соціальні мережі здатні породжувати аномію й депривацію навіть у дуже успішних людей, достатньо лише демонструвати недосяжні для них речі як символ успіху. Так виникає ситуація, подана на рис. 1 [3, р. 6].

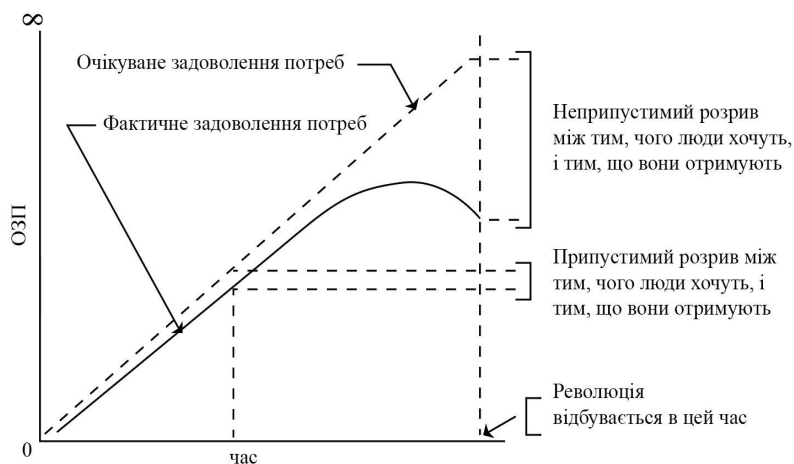

Рис. 1. Задоволення потреб і революція, [3]

Згодом Джеймс Девіс і Тед Роберт Гарр виокремили три моделі депривації, що потребують докладнішого розгляду.

Згідно з першою моделлю, відносна депривація є наслідком невдоволення людей своїм становищем. Коли індивіди вважають його стерпним і не переймаються справедливістю / несправедливістю розподілу ресурсів, то депривації немає. Але щойно в суспільстві поширюється думка про несправедливість розподілу благ і його неприйнятність, виникає відносна депривація, що міцнішає в міру усвідомлення того, що звичайна людина гідна більшого. Тед Роберт Гарр визначив депривацію як наслідок розходження між

«ціннісними очікуваннями» та «ціннісними можливостями». За зміни ціннісних орієнтацій соціальні можливості та рівень споживання, що раніше вважалися задовільними, стають неприйнятними. Виникле прагнення до нових стандартів життя значно розходиться з наявними можливостями. Описаний феномен отримав назву «революції очікувань, які зростають». І тут визначальну роль відіграє не економічне становище індивіда, а його суб'єктивна оцінка, що змінюється під впливом прониклих у суспільство нових ідеологій чи узагальнених вірувань.

Рис. 2. Перша модель – відносна депривація, [3]

Друга модель депривації - «революція відібраних вигод» відбиває незмінність ціннісних орієнтацій і очікувань на тлі різкого погіршення економічного становища та скорочення обсягу цінностей, що їх має суб'єкт.

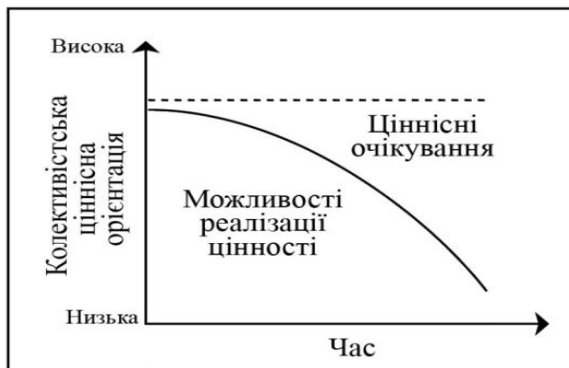

Рис. 3. Друга модель – «революція відібраних вигод», [3]

Почуваючись обділеними, люди порівнюють нинішній стан справ із кращим попереднім. Відтак виникле невдоволення породжує протест, передусім у тих, хто ще не втратив надію вибитися на широку дорогу, вже

вдавався до спроб домогтися покращення й досягав певних успіхів. Отже, протестна поведінка більше притаманна особам, чиє становище починає погіршуватися, ніж тим, чиє залишається стабільно поганим. Чинниками депривації в цій моделі «революції відібраних вигод» є економічний занепад, різке зростання податків і цін, втрата звичного соціального статусу. Дослідження підтверджують високі показники відносної депривації в економічно нестабільних суспільствах.

Третя модель об'єднує елементи першої та другої. Унаслідок покращення соціально-економічних умов поступово збільшуються очікування, відтак економічне зростання зупиняється або поступається місцем економічній депресії, проте попри це очікування продовжують зростати, все більше розходячись із можливостями щодо їх досягнення. Остання обставина і є джерелом депривації. У розвідці «До теорії революції», оприлюдненій у часописі «Американський соціологічний огляд» [3] (1962) Джеймс Девіс подав цю модель у вигляді J кривої (англ. Davies' J curve).

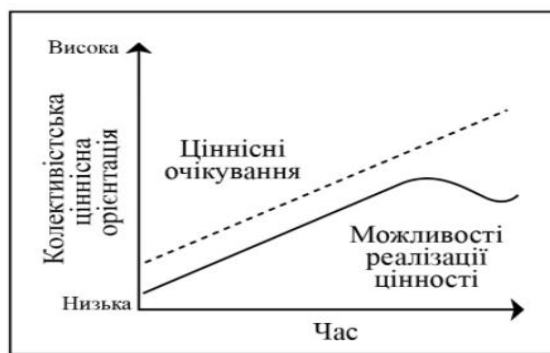

Рис. 4. Третя модель – прогресивна депривація, [3]

J крива революцій засвідчує, що на зміну періодам добробуту й розвитку приходять часи погіршення умов, що спричиняються до революцій. Відповідно до цього принципу вони відбуваються тоді, коли доба піднесення, подарувавши надію, змінюється різким занепадом. Джеймс Девіс стверджував, що не відчай і не потреби спонукають людей до протесту, а завищені вимоги до життя, сформовані впродовж сприятливих для держави часів. Він визначав революції «як потужні громадські безлади, що спричиняють зміну однієї владної групи іншою, яка має більшу популярність і підтримку населення» [3, р. 17]. Політична стабільність і нестабільність, на переконання вченого, зрештою залежать від суспільних настроїв, і революцію можуть здійснити як злидарі, так і багатії – невдоволені, розчаровані люди, що різняться за об'єктивним статусом і добробутом: «Саме невдоволення, а не забезпечення «відповідних» або «невідповідних» запасів їжі, рівності чи свободи, породжує революцію» [3, р. 6].

Концепція Джеймса Девіса набула визнання й поширення в наукових колах і, зокрема, відгукнулася у працях фахівця в галузі революцій Джека

Голдстоуна [7]. На думку науковця [7, р. 61], частіше за все революції відбуваються тоді, коли впродовж певного відносно нетривалого історичного періоду водночас зі значним відсотком молоді наявні п'ять чинників:

1. Проблеми в економічній і фінансовій галузях, що перешкоджають надходженню попередніх обсягів податків до бюджету та обмежують фінансові можливості уряду й еліт. Унаслідок цього знижується рівень добробуту всього населення.

2. Зростання відчуженості й опозиційних настроїв у середовищі еліт. Вони завжди конкурують між собою, й досвідчений можновладець управно використовує ці протиріччя, постійно змінюючи свою прихильність до певної з еліт, винагороджуючи одних за лояльність і караючи інших за неблагонадійність.

3. Революційна мобілізація, що спирається на народне обурення через несправедливість. Цю ситуацію, спричинену аномією (за Робертом Мертоном) або депривацією (за Тедом Робертом Гарром), пояснено за допомогою схем на рис. 2 і 3.

4. Ідеологія, що пропонує переконливі та прийнятні для всіх наративи протидії, об'єднує представників різних соціальних верств і сприяє їх мобілізації. Водночас руйнується гегемонія правителя й відбувається його дискредитація.

5. Міжнародна обстановка. Для будь-якої революції дуже важливі підтримка або перешкодження інших гравців світової політики. У її межах широкого розповсюдження набула, зокрема, стратегія й тактика схвалення будь-якої «холери», здатної певним чином зашкодити ворогові.

Задля повнішого розуміння проблеми треба з'ясувати, як зазначені чинники взаємодіють із динамікою чисельності населення. За уявленнями Джека Голдстоуна, важливий так званий «молодіжний пагорб», тобто значний відсоток незайнятої молоді (такої собі революційної «піхоти») на початок революції внаслідок високої народжуваності впродовж останніх 20 років до неї. Саме демографічні зрушення вчений уважав головною причиною революцій. Кумулятивний ефект зростання справляє негативний вплив на суспільні інституції; умови життя всіх прошарків населення, включно з елітами, погіршуються, навантаження на економіку зростає.

Особливо варто наголосити на невдоволенні еліт. Оскільки їхніх живих нащадків стає все більше, спадщина перестає забезпечувати засоби для існування всіх представників «золотої» молоді – й між ними спалахує жорстока боротьба за суспільне становище. Особливість цього прошарку полягає в тому, що він порівняно легко піддається впливу егалітарних «зрівняльних» ідеологій і відгукується на агітацію щодо непокори та радикальних дій.

Молодь завжди була найактивнішою, коли йшлося про повалення влади, не здатної задовольнити її вимоги. Про це добре знає опозиція: заклики вийти на барикади створюють спеціально з урахуванням рівня свідомості 18–25-річної молоді людини. Саме задля цієї цільової аудиторії, в якій нуртують революційні процеси, формують й ідеалізований образ революціонера як запеклого борця за краще життя, здатного подолати несправедливість і пригноблення.

Попри домінування на світових теренах проєкту універсального лібералізму й демократії, в медіасфері та Інтернеті все частіше з'являються нові наративи супротиву, що ґрунтуються на несприйнятті або ідеалізації глобалізації, етнічної, національної або релігійної ідентичності [14, р. 44]. Згадані чинники за умов поширення невизначеності та збільшення ризиків породжують нові питання щодо революційних ситуацій і наслідків революцій. Пошуки відповідей на них спонукають до ревізії всього інструментарію, й це завдання, вочевидь, ляже вже на плечі прийдешнього покоління дослідників.

1. Книш І. В. Концептуалізація номадизму: соціокультурний дискурс: монографія. Одеса : КУПРІЄНКО С. В., 2018. 430 с.

2. Парадокс Токвіля: коли реформа провокує повстання? Дослідницька мережа соціальних наук. 16 липня 2018. doi: 10.2139/ssrn.3202013.S2CID187013358

3. Davies J. C. Toward a Theory of Revolution. American Sociological Review. 1962. Vol. 27. No. 1 (Feb.). P. 5–19. URL : <https://louischauvel.org/DAVIES2089714.pdf>

4. Elster J. Alexis de Tocqueville, the First Social Scientist. New York: Cambridge University Press, 2009. 212 p.

5. Elster J. Tocqueville: The Ancien Régime and the French Revolution. New York : Cambridge University Press, 2011. 320 p.

6. Finkel E., Gehlbach S. The Tocqueville Paradox: When Does Reform Provoke Rebellion? (November 4, 2018). 42 p. URL : <https://ssrn.com/abstract=3202013> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3202013>

7. Goldstone J. A. Revolutions in Modern Dictatorships. Revolutions: Theoretical, Comparative, and Historical Studies / ed. by J. A. Goldstone. 3rd edition. Belmont, CA : Wadsworth / Thomson, 2003. 161 p.

8. Gurr T. Why Men Rebel. Princeton, NJ : Princeton University Press, 1970. 446 p.

9. Mackie G. Frustration and preference change in international migration. European Journal of Sociology. 1995. November. 36 (2). P. 185–208.

10. Marx K., Engels F. Basic Writings on Politics and Philosophy. New York : Doubleday & Co., Inc., 1959. 497 p.

11. Marx K., Engels F. Wage Labour and Capital. Melbourne : Proletarian Publishing Association, 1921. 47 p.

12. Marx K. Critique of the Gotha Program. URL : <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1875/gotha/ch01.htm>

13. Merton R. K. Social Structure and Anomie. American Sociological Review. 1938. October. Vol. 3, No. 5. P. 672–682. URL : <http://links.jstor.org/sici?sici=0003-1224%28193810%293%3A5%3C672%3ASSAA%3E2.0.CO%3B2-8>

14. Parker N. Parallaxe: Revolutions and 'Revolution' in a Globalized Imaginary. The Future of Revolutions. Rethinking Radical Change in the Age of Globalization / ed. by J. Foran. London and New York : Zed Books, 2003. P. 42–56.

15. Swedberg R. Tocqueville's Political Economy. Princeton and Oxford : Princeton University Press, 2009. 352 p.

16. Tocqueville A. de. Democracy in America. Chicago : University of Chicago Press, 2002. 722 p.

17. Tocqueville A. de. The Ancien Régime and the French Revolution. New York : Cambridge University Press, 2011. 320 p.

18. Tocqueville A. de. The Old Regime and the French Revolution (trans. by John Bonner). New York : Harper & Bros., 1856. 367 p.

19. Vernon R. Unintended Consequences. Political Theory. 1979. February. 07 (1). P. 57–73. URL : <https://doi.org/10.1177/009059177900700104>

1. Knysh I. V. Kontseptualizatsiia nomadyzmu: sotsiokulturnyi dyskurs: monohrafiia. Odesa: KUPRIENKO S. V., 2018. 430 s.

2. Paradoks Tokvilia: koly reforma provokuie povstannia? Doslidnytska merezha sotsialnykh nauk. 16 lypnia 2018.

3. Davies J. C. Toward a Theory of Revolution. American Sociological Review. 1962. Vol. 27. No. 1 (Feb.). P. 5–19. URL : <https://louischauvel.org/DAVIES2089714.pdf>

4. Elster J. Alexis de Tocqueville, the First Social Scientist. New York : Cambridge University Press, 2009. 212 p.
5. Elster J. Tocqueville: The Ancien Régime and the French Revolution. New York : Cambridge University Press, 2011. 320 p.
6. Finkel E., Gehlbach S. The Tocqueville Paradox: When Does Reform Provoke Rebellion? (November 4, 2018). 42 p. URL : <https://ssrn.com/abstract=3202013> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3202013>
7. Goldstone J. A. Revolutions in Modern Dictatorships. *Revolutions: Theoretical, Comparative, and Historical Studies* / ed. by J. A. Goldstone. 3rd edition. Belmont, CA : Wadsworth / Thomson, 2003. 161 p.
8. Gurr T. Why Men Rebel. Princeton, NJ : Princeton University Press, 1970. 446 p.
9. Mackie G. Frustration and preference change in international migration. *European Journal of Sociology*. 1995. November. 36 (2). P. 185–208.
10. Marx K., Engels F. Basic Writings on Politics and Philosophy. New York : Doubleday & Co., Inc., 1959. 497 p.
11. Marx K., Engels F. Wage Labour and Capital. Melbourne : Proletarian Publishing Association, 1921. 47 p.
12. Marx K. Critique of the Gotha Program. URL : <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1875/gotha/ch01.htm>
13. Merton R. K. Social Structure and Anomie. *American Sociological Review*. 1938. October. Vol. 3, No. 5. P. 672–682. URL : <http://links.jstor.org/sici?sici=0003-1224%28193810%293%3A5%3C672%3ASSAA%3E2.0.CO%3B2-8>
14. Parker N. Parallaxe: Revolutions and ‘Revolution’ in a Globalized Imaginary. *The Future of Revolutions. Rethinking Radical Change in the Age of Globalization* / ed. by J. Foran. London and New York : Zed Books, 2003. P. 42–56.
15. Swedberg R. Tocqueville’s Political Economy. Princeton and Oxford : Princeton University Press, 2009. 352 p.
16. Tocqueville A. de. Democracy in America. Chicago : University of Chicago Press, 2002. 722 p.
17. Tocqueville A. de. The Ancien Régime and the French Revolution. New York : Cambridge University Press, 2011. 320 p.
18. Tocqueville A. de. The Old Regime and the French Revolution (trans. by John Bonner). New York : Harper & Bros., 1856. 367 p.
19. Vernon R. Unintended Consequences. *Political Theory*. 1979. February. 07 (1). P. 57–73. URL : <https://doi.org/10.1177/009059177900700104>